

Հ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

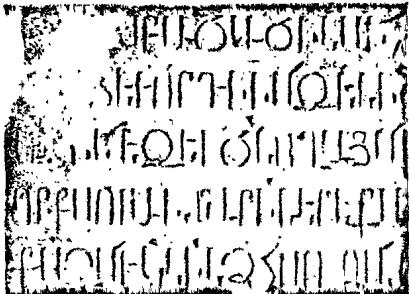
ԱԿԱՐԿԱ ՄԷ ՀԱՅ ՀԱՅԱԳՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

(Հ-Ր-Ա-Խ-Ա-Խ-Ա-Խ-Ա-Խ-Ա-Խ)

Ի՞նչ կրնակը ըսել այս ամէն ձեւերուն, եւ ընդհանրապէս արձանագրութեանց գրին նկատմամբ։ Կախ անտառակշոյն է՝ այս եւ նման այլազան ձեւերը յաճախ պիտի տեսնուին քիչ շատ ամէն հին արձանագրութեանց վրայ։ Կարծ քարի վրայ քանդակելը նոյն չէր կախող կամ քիչ մը պիստ մագաղամթի եւ թղթի վրա եղեգի գրաւ գրելուն հետ։ Աերջապէս կոփելը նոյն չէ գրելու հետ։ Եւ անշուշուն նոյն իսկ նիւթյոն կամ գրելու ենթակայն տարրերութիւնն եւ կոփման արուեստին զարդացման աստիճանն ըստ այլուայլ ժամանակաց ծագումն տուած են տառերու գիշէ կամ շատ այլաձեւման։ Երկրորդ մեզ ծանօթ գրեթէ ամէն արձանագրութիւնը ընդհանրապէս պահած են վլագիր-երկաթագրի յատկանամբ կամ երկաթագրի տառերու բորբակներին, թէեւ տեղ մ'աւելի եւ տեղ մը նուազ միջնոյն, ձեւերուն ալ միտութիւն ու փոխառութիւն կը տեսնուի։ Ըստ մեզ այս վերջնինը շատ աւելի ըլլալու են քան որչափ մեր ձերքն եղած նմանագծութիւններէն կրնայ տեսնուիլ։ ուղղաձեւ գծերով տառերը շատ աւելի գիրքար եւ մաքրութեամբ քանդակելի երն քան բացնազան բրդորածեները։ Համառօտ ըսերով՝ կրնակ արձանագրութեանց գիրն եր կաթագրերու մէջ յատուկ խամբ մը համարիլ եւ անուանել, եւ նաև նանար ամէն առանձնայատկութիւնն յերեւան հանել, եթէ չստիգունիք ձեռքերնի եղած վստահէլի լուսանկարով եւ նուազ վստահէլի նմանագիծ օրինակներուն սակաւութենէն զայշը ըլլալ այսպիսի խնդիր մը զմանելու ձեռնարկինէն։ Միտգնելու պարագայ մըն ալ այն է որ վերցիշեալ ամէն նմանագծութիւնք միեւնոյն ոչ-հայագէտ քեագներ ուղերուէն են, եւ առհասարակ չայց աշխարհէ մէկ կողմէն միայն, այն ալ շատ հետի մակատար ձշութենէ։ Աչքէ անցընելու է միայն Պրոսէի տախտակները եւ նեսնելու համար որ Քէսդնէր չափազանց սիսալաշատ օրինակած է։ Գրիթէ տող չկայ սիսալէ զիրծ, երբեմն այնպէս որ բաւական դժուար է ուղղ ընթերցուածը գտնել։

Կայ իսկ գրերը շատ տարրեր պիտի երեւային, եթէ յիշեալ նմանագծութեանց տեղ ճշգրիտ լուսանկարներ ունենայինք ձեռքերնիւս։

Ելշենք միայն Ն. Մառի սոր հիմք հայկական վերտառութեան, գրութիւնն իւր լուսանկար արձանագրութեամբն ։ Այս հոն արձանա գիր մը նկարնեցներուն ժամանակակից եւ նոյն աեղէն՝ Անի քանդակուած 1217ին։ Միենանց անսովոր ձեւերը հոս ալ, յայտնապէս շշշ նոյն կարգի գրով քանդակուած։ Եւ սահայն Բնէ մեծ տարրերութեամբ նկարագրի կ'երեւայ ամնողջու լը գնենք հոս նշյնը (2եւ. 7),

Ձեւ 7:

այնու մանաւանդ որ մեր համոզմամբ այս ըլլալը է նկարագիր նոյն ժամանակաց արձանա գրութեանց մեծագոյն մասին։ Համեմատելու գիրարթութեան համար ահա նոյն կոտրին ընթերցումը ըստ Հայագիրին, “Ի Թ. Ա Կ. Զ. (= 1217) շորոհին քրիստոն եւ Հոռոմ տիկի [Ան Դա-] ստր Ծվանիսի վերստին նորո [Խեց կառը Հառաւածածին ի Հալալարգեանց [Խեց յ եւ որդիին զենի [Հանգան, գինարէն հասուն զեն] մեզ եւ ծնողաց մեր [պատուա] որբ սորա ի տարին երկի աւր [{պատուաք յ}] քրիստոս, զեկին ինձ Հոռոմ արկնու զ [Խիլ և ս] տիկնա, մէկն քէնի Հայի [հայն]. կոտրողն առ-] հոսին ի քրիստոնէ, հակառակի [ու ու ելքն ելքն]։”

Ինչպէս կը տեսնուի բաւական վաստուած է քարին գիրը։ Սակայն եւ այնպէս կարող է պայծառ ցոցընել Անոյ արձանագրաց գործածուած տառերը, նթէ ամէն մէկ գիրը զատ զատ առնունք գլանագիր-երկաթագիր եւ ընդհանրապէս, սայց ամբողջ քանդակուածը գիրելով՝ ընդհանրու նկարագրիր սա կ'ելլէ յերեւան, իւսնութ Գլենտէ ու Միջնոյ յառ- ին-Եւանց։ Կայ նկարագրու է երկրորդ լուսանկարն ալ միեւնոյն գրութեան մէկ արձանագիր մ'Անոյ Ուշ (= 1222) տարրոյն կանգնուած եղայրկանէն իւսնէ աթաբեկի օրով, (անդ,

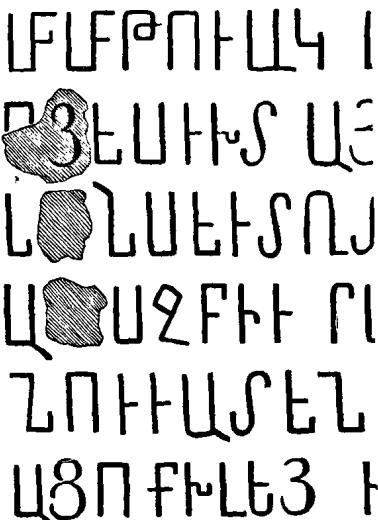
Պահ. 2:) Քեսդնէրի նմանագծութեաց աւելի մերձաւոր տիպար մը կը ներկայացցնէ նյոյ դրբն Պահ. 4 (անդ. էջ 74), անդուսական արձանագիր մը Անոց, հայագիտնի իր ժադրէն համար համարագիր թարմութեանց քաղաքացի արձանագիր մ'ալ Տաթեւու եկեղեցն տես Միակամն,, էջ 297:

Թայց չկա՞ն արդեօք արձանագիրներ նաեւ ուրիշ տառաձեւերով, կամ միայն այս գլխագիրն միջն երկաթագիրն է բացառապէս տիրող ամէս քանդակուած գրութեանց մէջ, հնագյն ժամանակներէն մինչեւ վերջն դարերու թարերու քանդակուածները բարեւու որ կարծուածէն շաս աւելի բազմաթիւ են, ինչպէս եւրաքանչիւր որ կինայ վերաբեր իր ծննդալոյրն նոր ժամանակաց դամբաներն են ևն յիշելով:¹ Իսկ հին դարերէն քիչ բան ծանօթ է, եւ այն նուող վստահէլի նմանագծութեանց մէջ: Ո դիտէ հրափ կարեւոր քանդակներ երեւան պիտի գան որ մ'երր չետաղոսուին մէր աշխարչի ամեն խորշ բոնած աւերակները: Առ այժմ վերջիշեալ նմանագծութեանց կարգէն երկու հատ կը գտննեց բոլորին որոշ ՝Հիմներորդուն՝ կոչուած տառերու ձեւերով կամ ուղղաձեւ տառերով քանդակուած, նմանահանուած նյոյ ոչ-հայագէտ ուղեւորէն: Եթէ կինանք վստահէլի իւր գծման ահա նյոյ ասուերով արձանագրութիւն մը հնացայն ժամանակներէն, այսինքն ՄԼԲ (= 783) Ժմուականն չին Թալլշ եկեղեցւոյն արձանագիրն (տես Եւ. է), ուր կը յայտնեն Աւատատուր եւ Տատիկ թէ աւելի ջոր բերին Սարգապանէն: Արձանագիրս որչափ կրնայ կարգացուիլ պայտն է՝ ՄԱԲ Ժուականութեան Հայոց եւ Աւատատուր վմականն եւ Տատիկ եղայրիկ իմ բերաք (Պ) զարդիւրն ի Սարգապան գայտնէն (Պ) ի Թամին, թէ յիշանաց որ իսի յիմ մեղացս [պար] տական եղիցին: Այս ընթերցումն հաւանական է, թէեւ նմանագծողն ներկայացուցած ձեւերէն² շատ բան

¹ Դրիբուլագի երեք խաչքար-կոթող մասուր բարբար արձանագրու 1653 Ժմուականա նմանահանուած տես՝ Մեմորով եպ. Ականանաց, գրեաբունքը, էջ 821: Առաջին կոթողից գրութեւն է՝ թթ. առ. (— 1653) ըստրօն Աստուծոյ եւ Ամբր Աստա Դամիթ բեկուն՝ երրորդին՝ թթ. առ. յանուն Աստուծոյ եւ Աւատանա կանքներից վերաց ի արքաւուաթիւն, եւ երրորդին՝ թթ. առ. (— 1658) կաման Աստուծոյ եւ Յակով կանքնեցին:

² Ամսանագծութիւն եւ արձանագրութեան տեղայ մասն աեղեկութիւն առ Հ. Դ. Ալբան, Այբառադ, 139:

պէսք է առեղծուլ քան գիրութեամբ կարդալ: Անշուշ Հ. Վ. Ալիշան իրաւունք ունի ըստեր թէ ՝ վահաբեկիլ եր ստուգել ումեք ի մերանիսայց, կամ լաւ եւս լրւսապել:

Ձեւ 8:

Արդէն արձանագրին հնութիւնը, տառաձեւերու կարեւորութիւնը եւն պարու կը զնէ սամսահրաց վայ այս՝ նազկէն նաեւ նյոյ տեղոյ է գարու Ներսէ կամսարականին արձանագրութիւնը եւ միւս հնագյնները՝ ճշգել լուսանկարով: — Ճշշ նյոյ նկարագրաւ, այլեւայլ գրերու քիչ մ'աւելի այլազան ձեռով, ծանօթ է գարեր եսքը՝ երերուաց եկեղեցւոյն արձանագրութիւնը Ն2: (= 1038) կամ լաւ եւս Ն2է (= 1028) Ժմուականին, նշանպէս նմանագծուած¹, որ է՝ որչափ կինայ կարգացուիլ պայտն է՝ ՄԱԲ Ժուականութեան Հայոց եւ Աւատատուր վմականն եւ Տատիկ պայտն Պ (Պար) զարդիւրն ի Սարգապանին Ն2է: [Բ] արեպաշը թագուիս դուռսր Արասան Հայուշահին կինա եւ Աշուոյ մա[Ջ]րս, որ ազգատեցի զերերլաց թաստակաս

¹ Կայոնակն աեղծութիւնը եւ նմանագծութիւն եւս Ամելիու ՝ Ճիբուլ, 171:

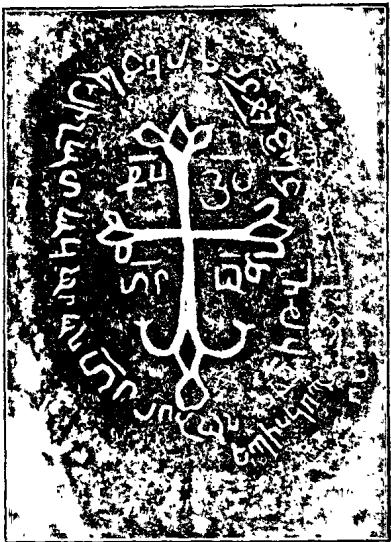
² Այս՝ Ա2է, Թուականը կարծենք կասկածելի է: Արձանագրին մէջ որոշ են և եւ է Թուակաները, իսկ Պատմաբերին մէջ որոշ առ առ աւելի բանդակուած ասան առ ձեռով է է, որ աւելի կը համապատի ՝ Հ., տառաձեւն եւ անշուշ այս էր քանդակուն դիմածը: Ճներ կործեր որ Հանորածն պայտն ասան տարի կը հին է կամ 1028ին քանդակուած:

յորդէց յ[ա]րեխ Սմբատ Հանշահանի հզուրի
եւ աղքափ արեւաւատութեան, ով այս գրսց
Հակա[սակի]ի կամ ի մեծաց կամ ի փոքրաց,
Յժլ Հա[յ]րապէտացն նզովեալ ե ամսին ըն[դ]
Յուգափ աստուած վաճառին Ալին[սնի] կահար-
դին . . .

Ահա երկու արձանագիրը՝ մին 783 միւսը
1028 թաւականին միշտ միեւնցն տառերով,
որ ըստ ամենայն մասսաց միջն երկաթագրի
յատկանիշներն ունին: Ասկէ բնիքն կը հետեւի
որ այս տեսակ երկաթագրի ալ անսովոր չէր
քանդակուներու, եւ եթէ ուրիշ արձանագիրը
ալ ծանօթ չեն մեզ միշտ այս տառածեւերով,
յանցակը մերն է, որ պյաչափ քիչ տեղիկու-
թիւն անիկ հնագյն տառերով հայ քանդակ-
ներու բուն ձեւերու վկայ: Բնագույն վերցիշեալ
բոլոր արձանագիրը, այս երկուքն ալ ի մաս-
նաւորի երերուացն՝ լին այսպան ձեւերով
ալ, միայն հոս քիչ մ'աւելի մուռաթիւն կը
տեսնեք բոլորգրի ձեւերու: Օրինակի համար
Պլ, տառը երերուաց քանդակին մէջ սա
ձեւերով է, ի՛ կամ այ, վերցին աւելի որոշ
բոլորգրի: “Ճո տառը միշտ այս կերպարանօր
կը ներկայանայ: Զ, նշյ ձեւին վերի սրւակին
փոքր վայրահակ գծիկով մը ճոխացած “Ղ-
տառին տեղը կը բանէ, “Յ, իր վերի
բոլորաձեւենքն վկայ ողակ մ'աւելի առած՝ կը լլայ
”Ց, տառը: “Ժ, եւ ”Մ, քանդակովով միեւ-
նցն ձեւով հանած է, երկուքն ալ ”Մ, կո-
փելով, թերեւս վրիպմամբ: “Ք, իր սովորա-
կան ձեւէն զան՝ անգամ մը շրտեկուսի գլխով
կերեւայ, որուն փոխարէն “Փ, տառը “Ք, տառի
ձեւն առած է՝ վրան օպակինվ մը որ բոլորցինն
անսովոր բան մըն է: Մ, Ա, Պ յամանի միւս
գրերէն կիսով չափ մանր են եւ վերջ կեցած,
եւ ուրիշ նման այլածեւութիւնք: Ըսկէ՝ որ
լուսանկարով ճշշելու կարօս են, այսունապէս
ծնունդ չեն երերուաց արձանագրութեան կոփ-
չին քմացը: վասն զի մէկ երկու բան կայ անեւ
երեք դար հնագյն թանայն արձանագրին մէջ:

Զկարծուի որ ասմէք միակ են կամ զար-
տուղարթիւն են, եւ թէ չկան ուրիշ տառերով
արձանագիրը ալ: Զարմանալի յոտի դիր մըն է՝
երկաթագրի եւ շատրւէ անզամ ձեւերով խառն՝
արձանագրութիւն մը Ալիր (= 1215) թօւա-
կանին, հրատարակուած պրոսէ գիտականէն
ուրիշ տեղ մը¹: Աւելի զարմանալի է ուրիշ

հայ - ասորի արձանագրութիւն մը, զոր հայա-
քէտն ։ Մտա հրատարակից², Հայոց աշխարհ-
քէն շատ հնուու Պիշտէիք ե երեզմանատան
մէջ գտնուած՝ Ն. Ն. Պանտուսովի 1892ին
պեղմամբ: Ընդարձակ խօսած է այս հայագիրը,
քանդակիւած տապանագրին վկայ հայագիրը,
որուն գրութիւնը հայերէն ալ թարգմանուած
ծանօթ է ընթերցողաց, ուստի աւելորդ կը հա-
մարնիք այն դիմուութիւնն հոս երիրորդել³:
Բայց շատ կողմանէ նշանաւոր ըլլալով արձա-
նագիրը: Հոս կը գննէր անոր նմանահնանութիւնն
ըստ հրատարակութեան հայագիրին. (Պտկ, 9.)

ՁԵԼ 9:

Կամ աչքի կը զարնէ տապանագրին հայերէն
գիրը, խառնուրդ երկաթագրի եւ բուլրէէն,
քրիզին աւելի ափրոշ ըլլալով. կամ աւելի
հզիւ խօսելով՝ զուտ Անցան բուլրէէն է: Ա-
ռանձնայատուկ է անոր “Ա, տառին երեքդիկ
ձեւը, զոր ցայսօր ալ կը գործածենիք մեր առ-
անիք գրութեանց կամ նորդացն շղագրի մէջ:
Իրաւամբք կը դրէ ասոր մասին հայագիրը.

Antiquités Եւ ք Mélanges Asiatiques, II, 1852-1856, p.
90ff. նմանահնանութիւն անդ. Pl. I, 8:

1. Խ. Մարք, Խոցրօնի կամա մէ Ծոյքը Չաւ.
Քիր Յանկոս հօտօն, ուժեւ, ուս. ռուս. արքօլ. ազ. VIII. Տես-
Տես-
2. “Մ” տապանագրը Եօթնգետից (Ալեքսանդրէ)
հայերէն-ասորերէն արձանագրութեամբ, թրգմ. ի. Հայ-
քէս, 1895, Թ. 2, էջ 33-38:

Ամենիկա հետաքրքրականն է „Ա. տառի գծարութիւնը. որն իմ կարծիքով՝ պարզում է Հայոց բնորդիր եռաստեղ՝ “ա-ի ծագումը; Ու երջնա սկիզբն է առնում ոչ թէ երկաթագրի այն տեսակից, որ սովորական եւ աւելի տարածուած է, այլ այն որը նկարագրել եմ իմ աշխատավորթ առաջնա մէջ՝ “նոր նիւթե հայկական մերտասով թեառն” (էջ 100). այս պատահումը է որքան ինձ յաստի է, Հնագոյն ձեռագիրներում, նուկ յատին ժամանակների ձեռ ագիրներում անհետանում է: Աչա այդ տեսակը Ա. եթէ գրենք այս տառը, առանց միացընելու բարձրակի ներսի մասը աջ կողման ուղղահայեացի հետ, կը տանանա՞ց “ա-ի զարդացման այն միջնորդ աստիճանը, որով երկաթագրի յիշած տեսակը հետոշեաէ մօսեցել է բոլորդիր “ա-ին...: Ակներեւ այսպիսի գրութիւն, որ բանալի է բոլորդիր “ա-ի պատմութեան, բերուած է կենթագրել Հայաստանից: Կարելի է ենթագրել որ բերուած է նախ քան ծգ-դրդուար, որովհետեւ այս գարերի արձանագրութեանց մէջ մի այսպիսի բան ինձ յացնի չէ, գոնէ Այրաբատի նշանաւոր մասում (Երեւանի նահանգ), ամերող Շիրակում (Երեւանի նահանգ եւ Կարսի շրջան) եւ Զորափորում (Բորչայի գաւառ): Բայց կարող է եւ այսպէս լինել որ այդ Հետաքրքրական ձեւը ծագումն է առել մի որեւէ գաւառում եւ միայն յետոյ է ընդհանրութիւն գտնլ: Այս գեպքում, եթէ Հնատիւղովն Հնագրական տեսակետից արձանագրութիւններ Հայոց աշխարհի զնանականիններում, մանկացմանը կը պարզուի թէ Հայոց որ գաւառն է մշակել գրութեան այսպիսի մի պարզ ձեւ, եւ թէ նուն ծագում ունի Նորմետատի հայ գաղըլմը, որի գյութիւնը հնում անժխտելի է, մանաւանդ այժմ երբ ոլչպէիք գերեզմանաստան երեւան է եկել հայերէն արձանագրութիւն, եւն եւն: — Ընթերցման կողմանէ որեւէ գտնաւրութիւն չի յարցաներ արձանագրիք: Խաչին թեւերուն մէջտեղ գրուած է “Քրիստոս Յիսուս Տէր Աստուած”, խաչին ջրու կողմը՝ “ի թիւ, Հայոց հէջէր (= 1823) գրեցա յիշասակրան, խաչին տակը՝ “Տէր Յոթն Հայոց եպիսկոպոս”՝ սցոնը կը արցագանք աստրելըն, որ փոխարքութիւնը լույս յակարտեան գրեցա, Հետեւեալն է: Լույսութիւնը լուս օրա օրա առ այսինքն՝ “Ա. յ տապան Յոթհանոս Հայոց եպիսկոպոսին, ուրիշ աւելիկութիւնը կրնան տեսնուիլ հայագէտին մերց աւելիկութիւնը կրնան տեսնուիլ հայագէտին մերց աւելիկութիւնը կրնան տեսնուիլ հայագէտին:

Կը փակենք Հռո Արձանադրութեանցա
մասը, որ թերեւ Ավանքիս ծրագրէն ու նպա-
տակէն աւելի երկարիցաւ, կրկնելով որ նաեւ
այս Նկատմամբ հետազոտութեանց տակաւին
սկիզբն ենք, առաջին եւ անհրաժեշտ պայմանն
ըլլալով՝ նախ ճշգրիտ լըսանկարով հաւաքել
ու հրատարակել գոնէ Նսագյնները. որչափ
լիասարից՝ այնչափ աւելի նպաստամատց
դիմանակն հետազոտութեան: Պեսք չէ զանց
սունել նաեւ ուրիշ նիւթոց՝ ի մասնաւորի մե-
տաղազ վրայի արձանագիրնեն, որնցու չքննող
քանդակածք ալ կան հասած հանդերձ արձա-
նագրութեամբք, այսպէս Ակեւույ գեղեցիկա-
քանդակ Սրբարանն¹, բայց միանգամայն վեր-
ստուգելով այն գիւտելը, որով թերեւն ամէն
կասկածէ եւ տարակուսէ ազատ չեն²: Այս
կարգէ են նաեւ Գրամմերու գիրը, որոնց մասին
միակ եւ լիակատար երաշափրութիւնն Հ. Կ. Ա. Ս.
Սիսիլիեանի, յիշեցինք վերը:

(Հայուսակիլիք:)

Հ. Բ. Տ.